

Traces de la Segona Guerra Mundial a Andorra

anem

CLAUDE BENET

TRACES
DE LA SEGONA
GUERRA
MUNDIAL
A ANDORRA

anem
EDITORS

anem CRONOS 11

Traces de la Segona Guerra Mundial a Andorra

© Claude Benet

© del pròleg: Josep Calvet

© de la presentació: Robert Pastor

© D'aquesta edició:

Anem Editors, Encamp – Montellà, octubre del 2023

Edició: Oliver Vergés Pons i Marc Cortès Minguet

Disseny i maquetació: Oliver Vergés Pons

Correcció i revisió: Marc Cortès Minguet

www.anemeditors.com · contacte@anemeditors.com · @anemeditors

DL AND.388-2023

ISBN 978-84-18865-29-9 (Anem Editors, SL)

ISBN 978-99920-65-71-6 (Anem Editors, SL)

Imprès a GoPrinters (la Seu d'Urgell)

Aquesta edició ha comptat amb el suport del Govern d'Andorra

Govern d'Andorra

Tots els drets reservats. Sense l'autorització escrita dels titulars del *copyright*, queden prohibides les reproduccions totals o parcials d'aquesta obra a través de qualsevol procediment. Dirigiu-vos al CEDRO <www.cedro.org> si necessiteu fotocopiar, escanejar o fer còpies digitals d'algun fragment d'aquesta obra o per a qualsevol ús similar.

SUMARI

TRENCANT EL SILENCI	11
PRESENTACIÓ	17
INTRODUCCIÓ	25
Agraïments	30
ANDORRA DINS D'EUROPA	33
ANDORRA, ENTRE L'ACOLLIDA I LA NEUTRALITAT, ENTRE LA PRESSIÓ ESTRANGERA I LES NECESSTATS	39
LA VIGILÀNCIA OPERADA PER LA CENSURA ESPANYOLA I L'ALEMANYA. CARTA D'UNA FILLA AL SEU PARE RESIDENT A L'HOSTAL VALIRA	63
UNA TRAÇA PERDUDA, UN MISTERI NO RESOLT: CHARLES PEACOCK, SERGENT DE LA US AIR FORCE, DESAPAREGUT A ANDORRA	75
UNA TRAÇA DESAPAREIX I N'APAREIX UNA ALTRA: EL MORT ENTERRAT AL CEMENTIRI DE SOLDEU. 'PEACOCK OR NOT PEACOCK?'	93
Buscant les restes d'un aviador nord-americà de la Segona Guerra Mundial a Soldeu	98
<i>Resum de la recerca</i>	98
<i>Introducció</i>	99
<i>Context històric i geogràfic. Andorra, una mena d'illa enmig de la muntanya pirinenca</i>	100
<i>Charles Peacock i altres casos de desapareguts</i>	103
<i>Les fosses comunes al Principat d'Andorra. La fossa de Soldeu</i>	105
<i>La intervenció arqueològica al cementiri de Soldeu</i>	107

—Descripció de les estructures i els materials	109
—Valoració antropològica de les restes exhumades	110
<i>Contextualització dels materials vinculats amb les restes antropològiques</i>	120
<i>Integració de la documentació històrica</i>	122
<i>Consideracions finals</i>	123
<i>Annex: el relat de Vincent Cox</i>	125
UNA ALTRA INCÒGNITA: ELOÏSE I ELS SEUS ACOMPANYANTS CANADENCS	127
TRACES QUE RESSORGEIXEN SETANTA ANYS DESPRÉS.	
ELS MORTS DE L'ESTANY DE COUART	155
La recerca es reprèn	159
L'ORGANITZACIÓ BRITÀNICA EN LES LÍNIES D'EVASIÓ:	
JIMMY BEAUMONT, DONALD DARLING, MICHEL CRESWELL...	175
JOZEF WEGRZYN, ÀLIES "CARLOS"	195
LES AVENTURES SOFERTES PER DOS DELS DESCOBRIDORS DE LA MÀQUINA ENIGMA ALS PIRINEUS	215
UN PAS CAP A LA FRONTERA I UN OBSTACLE QUE RECLAMA EL SEU PEATGE. L'ANDORRA TÈRBOLA	221
Morts trobats a la muntanya	223
Contrabandistes	225
FRANK GLUCK	231
Un lloc de treball prop de la frontera	231
S'ha de fugir de la zona ocupada	232
Organització de la marxa	233
Sortida i pujada a la frontera	234
Baixada cap a Andorra i arribada	237
NOMS DIVERSOS RELACIONATS AMB ANDORRA	241
Miguel Erazo Galazo	241
Marcus Spaey van Engelen	245
Andreu Proctor: no tothom és igual	248
LA POLÈMICA ENGEGADA PER LA REVISTA 'REPORTER' I ALTRES MORTS POC CLARES	265

Altres morts poc clares	272
Mort, qui t'ha mort? És mort qui no parla	280
RECONeixEMENT ALS PASSADORS I A ALTRES PERSONES	
QUE VAN AJUDAR ELS FUGITIUS	285
CONCLUSIÓ	289
BIBLIOGRAFIA	293

TRENCANT EL SILENCI

Investigar o escriure sobre Andorra i la Segona Guerra Mundial és un exercici benvingut i molt necessari. I ho és bàsicament perquè ha estat una qüestió poc tractada i perquè, per diverses circumstàncies, tot el que envolta aquest període està rodejat d'una certa nuvolosa que caldria començar a aclarir. Cal afirmar des d'un bon començament que el Principat d'Andorra va tenir un destacat protagonisme en els gairebé deu anys que van des de l'esclat de la Guerra Civil Espanyola fins a la finalització de la Segona Guerra Mundial (1936-1945), anys cabdals en la història del continent europeu. En aquest decenni aquest petit país encastat als Pirineus va esdevenir terra de refugi per als que fugien de les guerres que tenien lloc, primer en territori espanyol i més tard a Europa. En conseqüència, no pot obviar-se aquest context, cal parlar-ne i cal donar a conèixer, sempre des del rigor, com van ser aquells anys i quins esdeveniments van passar.

La realitat fins avui ens mostra que, malgrat aquest atractiu, ha estat complex que s'endeguessin estudis, ja siguin acadèmics o divulgatius, sobre el paper d'Andorra durant ambdues guerres. La recent i reeixida recerca de l'historiador Pau Chica publicada amb el títol d'*Andorra i la Guerra Civil espanyola* (Aloma editors, 2023) obre un camí que ha permès analitzar amb profunditat les repercussions d'aquest conflicte a Andorra. Les seves aportacions són cabdals per explicar aquest període. Com a necessari complement ha resultat l'exposició *Refugiats: Andorra, país d'acollida*, comissariada per Xavier

Llovera a partir de la recerca del mateix Pau Chica, que difon l'arribada a Andorra dels refugiats que fugien de les guerres que afectaren al llarg de la història els seus països veïns, França i Espanya.

Si abordem la Segona Guerra Mundial, conflicte en el qual Andorra va mantenir-se neutral, observem que el relat sobre el paper que hi va desenvolupar s'havia construït bàsicament a partir d'alguns llibres de memòries de persones que van viure al Principat durant aquells anys. En sobresortia el testimoni de Francesc Viadiu a *Entre el torb i la Gestapo* (Nova Terra, 1974) i alguns reportatges periodístics. Per entendre el protagonisme d'Andorra cal no oblidar que va tenir un rol destacat com a lloc de pas de part de les aproximadament 80.000 persones que podien haver creuat clandestinament els Pirineus fugint de la guerra per cercar refugi a l'Espanya franquista. A les muntanyes pirinenques, allunyades dels combats, va tenir lloc el que s'ha anomenat «la batalla del Pirineu», protagonitzada per evadits, passadors que els ajudaven i membres dels serveis d'espionatge aliats, nazis i espanyols. Uns per fugir, altres per evitar-ho i els passadors per ajudar, sigui per ideals o per diners, que la fugida es desenvolupés amb èxit. Tal com destaca Benet, Andorra fou un dels principals epicentres d'aquestes evasions atesa la seva situació geogràfica, la seva neutralitat en el conflicte i el fet de comptar amb una destacada infraestructura hotelera i nombroses persones disposades a exercir la feina de passador malgrat els riscos inherents a aquesta activitat.

Claude Benet va trencar el monolític relat que es mantenia des de feia dècades i va abordar de manera directa aquest període en el seu primer llibre, *Guies, fugitiu i espies. Camins de pas per Andorra durant la Segona Guerra Mundial* (Andorra editorial, 2009), que va representar un primer tast sobre aquest període històric. Uns anys després, Plàcid Garcia-Planas i Rosa Sala publicaren *El marqués y la esvástica* (Anagrama, 2014), on s'abordava el pas de jueus per Andorra fugint del nazisme i de

la Segona Guerra Mundial. Malauradament, malgrat les múltiples fonts consultades, els autors no van poder aprofundir en aquest episodi, que la història oral, la manca de recerca i l'impacte d'alguna publicació prèvia carregada de sensacionalisme havien elevat a la categoria de llegenda fosca.

El març de l'any 2015, vaig presentar el meu llibre *Huyendo del Holocausto* (Milenio, 2015) a la llibreria La Puça d'Andorra la Vella, acompanyat de Claude Benet. A l'obra es pot llegir un llarg capítol dedicat al pas de refugiats jueus per Andorra (entre ells una branca de la família Rothschild) i al paper de les xarxes d'evasió i dels passadors que en formaven part. L'endemà *El Periòdic d'Andorra* titulava la crònica de l'acte amb unes paraules que jo havia dit la tarda anterior: «El silenci només alimenta la llegenda negra d'Andorra». Ho deia llavors argumentant que les dificultats per investigar l'arribada de refugiats de la Segona Guerra Mundial a terra andorrana acabaven provocant que el relat el determinessin determinessin obres i reportatges periodístics poc documentats on la narració se centrava en la vessant tràgica i delictiva.

Han passat deu anys d'aquestes paraules i encara avui, l'any 2023, cal fer referència a alguns dels handicaps que ja apuntava llavors com a condicionants per desenvolupar una recerca reeixida. En primer lloc, s'ha d'insistir en l'anormalitat que comporta no poder accedir als arxius de la Mitra. La decisió de l'actual bisbe d'Urgell de fixar l'accés a la documentació conservada a l'arxiu del Bisbat fins que s'acompleixin cent anys de la seva producció és un fet que cal denunciar pel que significa de negació del coneixement i d'opacitat i d'entrebanc a la tasca dels investigadors. Tampoc no contribueix que les recerques avancin la desaparició, per raons d'edat, dels protagonistes i dels testimonis dels fets. La memòria oral, amb les limitacions pròpies que els historiadors han de ponderar, podria ser un element bàsic per avançar en aquesta recerca. Malauradament també és una via que inexorablement es va tancant perquè,

probablement, a hores d'ara només podríem trobar en vida algunes famílies jueves que van fugir a través d'Andorra quan eren uns infants.

En aquest context cal celebrar la publicació de la segona obra de Claude Benet. *Traces de la Segona Guerra Mundial a Andorra* suposa una continuació del seu primer llibre. Malgrat les limitacions abans expressades, Benet ha construït aquest relat a partir de desenvolupar alguns episodis que ja havia apuntat en el seu anterior llibre i d'altres que ha recollit en els darrers anys. I ho ha fet endinsant-se en fets, alguns coneguts i altres nous, que van tenir lloc al Principat d'Andorra o que van protagonitzar persones que hi residien.

Més enllà de l'episodi de la penetració a territori andorrà d'agents de la Gestapo, probablement un dels capítols més explicats dels esdeveniments durant aquests anys, Benet fa una important recerca sobre l'evasió de pilots de l'exèrcit de l'aire nord-americà cercant explícitament els antecedents d'alguns aviadors que van morir mentre creuaven les muntanyes andorranes. Una recerca minuciosa en la documentació, en els cements i que, fins i tot, va acabar en una intervenció arqueològica. En aquest àmbit cal destacar que a partir de la documentació aprofundeix al màxim en la identificació de les persones mortes a la muntanya.

Cal destacar igualment l'apartat que dedica a identificar i a donar a conèixer l'actuació de Henry Rupert Beaumont, membre de l'M19, el servei d'espionatge britànic dedicat a facilitar la fugida de militars de l'Europa en guerra. Amb la identitat de James Beaumont va ser una figura clau, junt amb Paul Howard Dorchy, per organitzar les xarxes d'evasió que conduïren els britànics fins al consolat britànic de Barcelona. Bona part dels passadors que actuaren a Andorra treballaven a les seves ordres. Per altra part, el llibre de Benet no obvia, malgrat les dificultats per fer noves aportacions, els aspectes més tèrbols que tingueren lloc a Andorra o foren protagonitzats

per andorrans o per persones que residien al país. En definitiva, Claude Benet rescata les foscors i les clarors d'Andorra en uns anys convulsos i contribueix a trencar els llargs silencis de les darreres dècades.

JOSEP CALVET
Historiador

INTRODUCCIÓ

Al sud d'Andorra, Espanya va conèixer una sagnant guerra civil iniciada l'estiu del 1936 i acabada tres anys més tard, l'abril del 1939. Al nord, França va patir els estralls de la Segona Guerra Mundial, que va començar a principis de setembre del 1939 i va finalitzar gairebé sis anys més tard, el maig del 1945.

Entre tots dos països, Andorra ocupa un espai de poc més de vint quilòmetres en línia recta. Dificilment podia quedar al marge dels conflictes, tot i la seva neutralitat. Aquestes dues conteses majors en la història de la humanitat deixaren prop de seixanta milions de morts i una Europa destruïda com mai.

Entre el final de la Guerra Civil Espanyola i l'inici de la Segona Guerra Mundial passen tot just cinc mesos, durant els quals els fugitius de combats i de règims totalitaris creuaren fronteres per buscar indrets més segurs.

És en aquest escenari d'apocalipsi que Andorra difícilment podia quedar-se apartada dels esdeveniments que van sacsejar Europa i el món sencer. L'espai molt curt de temps transcorregut entre el final de la Guerra Civil i el començament de la Segona Guerra Mundial, i l'espai també molt reduït entre els dos escenaris de conflicte al sud i al nord, havien d'afectar una Andorra que sempre es va voler neutral; «Princesa nasquí i Pubilla entre dos nacions, neutral», tal com diu l'himne nacional.

Però una cosa és la voluntat institucional i política, i una altra són les afectacions, allò que alguns anomenen «efectes secundaris», sovint imprevisibles i que els llibres d'història obvien fàcilment.

Durant anys, acabada la guerra, Andorra semblà oblidar aquest passat recent i violent per focalitzar-se en un futur que semblava molt més esperançador, un futur que des del present podem afirmar que obria un període excepcional que havia de durar uns cinquanta-seixanta anys, una etapa que gairebé podríem qualificar, almenys pel que fa a les nostres contrades, com el període excepcional de la humanitat, però potser només un parèntesi de bonança i benestar.

Darrere quedava misèria i violència i cada dia que passava anunciava que l'endemà seria millor que l'avui. Possiblement aquesta bonança, aquest benestar, aquest consumisme i materialisme ens han fet oblidar els principis fonamentals de la prudència.

Avui les crisis del coronavirus i del canvi climàtic ens posen el dit a la llaga i apunten cap a un canvi de paradigma. La guerra a Ucraïna, amb què podríem establir un paral·lelisme entre l'Alemanya nazi i la Rússia d'aquests anys, evidencia que la memòria és fugaç i és deure nostre alertar sobre la fragilitat de la democràcia i de retruc del món.

Potser haurem oblidat que el món és fràgil, que som fràgils, i que aprendre del passat ens permet mesurar que poc que podem progressar, o simplement mantenir un equilibri social, econòmic, mediambiental i cultural, si no som conscients de com era el nostre entorn tampoc fa gaires anys.

Així mateix, la guerra a Ucraïna, que ha esclatat al moment que escric aquest llibre, ens ensenya com els esdeveniments tràgics es poden reproduir i que possiblement la millor prevenció per consolidar la democràcia i la pau es basa en l'ensenyament de la història; fins i tot podem establir un paral·lelisme entre els motius que van impulsar l'Alemanya nazi a envair països veïns i el comportament de la Rússia actual.

En el nostre entorn geogràfic les generacions actuals no han conegut cap guerra, conflicte greu o, fins ara, crisi socioeconòmica que hagi posat en entredit el nostre model de vida. Aquest

llarg període que enclou diverses generacions probablement ens ha fet perdre de vista com depenem els uns dels altres i del nostre entorn.

L'estudi aquí proposat pren el relleu d'un primer llibre publicat l'any 2009.¹ Intentarem atansar-nos a vivències personals, aquelles de les quals a vegades sabem els noms de les víctimes o els autors, o a vegades no sabem ni el nom, però que d'alguna manera han deixat rastre, una petjada en les muntanyes andorranes o veïnes. Provarem de seguir-ne la traça.

Si en un primer estudi hem procurat de definir quin podia haver estat el rol d'Andorra dins del context bèl·lic dels anys 1936-1945, i més precisament durant la primera meitat dels quaranta, en aquest segon mirem d'entendre com algunes persones a Andorra o a prop van viure aquests anys i possiblement ens apropem més a vivències i perfils.

L'accés a noves fonts d'informació ha propiciat el treball que apareix en aquest segon llibre. A vegades hem hagut de completar o revisar certes afirmacions, com la que tracta dels fets relacionats amb el malaurat Grosjean, que va morir entre els estanys de Tristaina i el Serrat.²

Com bé diu el professor Viñas, el progrés en la història contemporània és ficció de noves fonts, de la seva adequada contextualització i d'una metodologia crítica adequada.

L'objectiu d'aquest estudi, a través dels casos exposats, no és altre que intentar entendre les dificultats afrontades amb èxit, o sense —malauradament—, per algunes de les persones esmentades. Aquest treball es basa únicament en documents d'arxius a través d'una recerca rigorosa que s'allunya de tot tipus de relat imaginari, apartant-se de qui sense escrúpols hauria volgut convertir una llegenda negra en història.

1. Benet, C. *Guies, fugitius i espies*. Andorra la Vella: Editorial Andorra, 2009.

2. Benet, C. *Guies...*, *op. cit.*, p. 102, 159 i 220-222.

En alguna ocasió no haurem pogut arribar al fons de la qüestió, però haver proposat el tema ens sembla prou digne d'interès per figurar en una recerca històrica.

Si el nostre primer llibre encara ens va permetre gaudir del testimoniatge directe de persones que havien estat actors o espectadors dels fets ocorreguts durant la Segona Guerra Mundial, aquest segon, escrit més de deu anys després, ja no ens ha ofert la possibilitat d'entrevistar cap dels pocs testimonis que encara quedaven a principis dels anys 2000.

Així doncs, en absència de la paraula directa, hem enfocat rigorosament el nostre estudi en documents, molts dels quals hem reproduït en un llibre que hem abordat com un treball rigorós de recerca. Així mateix, ens ha semblat assenyat mostrar el procés d'investigació en les successives fases, així com les eventuals dificultats sorgides.

Tot just evocarem els grans esdeveniments en els quals s'emmarquen els relats que presentarem, bàsicament en el context de la Segona Guerra Mundial; solament en farem esment per contextualitzar el relat quan sigui necessari. De fet no tenim la pretensió d'escriure un llibre d'Història, més aviat es tracta d'un llibre d'històries, de vivències, totes reals i documentades, però cal tenir present que la Història està feta de moltes històries personals. La llengua catalana, rica per descomptat, disposa només d'una paraula amb facetes distintes però amb estreta relació; allò que altres idiomes com l'anglès expressen amb *history* o *story* el català ho destria pel context.

També intentarem il·lustrar el període dels anys 1940 amb relats significatius de la dificultat combinada de la guerra i de les condicions meteorològiques i orogràfiques que presentaven Andorra i les zones veïnes.

Passos de fugitius, de contrabandistes, precarietat, por, persones mortes a la muntanya o misteris encara no resolts constitueixen l'espina dorsal d'aquest treball.

Si el nostre primer llibre aportava una visió més àmplia de la nostra relació amb la Història en el sentit més obert de la paraula, podríem dir que aquest s'atansa més a la Història en el sentit de relat, tot i que sempre hem vetllat per conformar-nos a allò que és verificable.

Afegirem també que si la recerca ens apropa a un context molt difícil, la feina d'investigació ha oscil·lat entre moments de desencís davant d'una passivitat o desinterès de les autoritats de tutela i alhora situacions divertides. No ens ha semblat inapropiat introduir-hi un toc d'anècdota insòlita, tot i que de manera subtil i minimalista. Ens ha semblat essencial descriure i relatar tot allò que va marcar una època excepcional, amb els comportaments humans que l'acompanyen. Parlar únicament de fets generosos, altruistes, sense evocar la part més fosca, hauria constituït un manament a la veritat, a la qual en tot moment ens hem esforçat a acostar-nos.

Com en tots els indrets del món, Andorra estava i està habitada per persones amb intencions de tota mena, des d'idealistes a aprofitadors, i un context de guerra no fa res més que ressaltar aquests comportaments. Ha estat el nostre objectiu parlar dels uns i dels altres, tot sabent que en una comunitat petita com l'andorrana sempre és una tasca delicada. No obstant això, ha passat un temps prudencial i prou llarg per abordar totes aquestes qüestions sense més reserves que el dubte sorgit de si s'havien de protegir o no els noms d'alguns malfactors.

Hom engega una recerca sol però en el camí s'hi afegeixen companys de viatge, alguns que ni tan sols coneixia, i que no solament han permès enriquir aquesta iniciativa amb les seves valuoses aportacions sinó que també han significat engrandir el meu cercle d'amics. Però si aquesta feina ha atret mínimament l'atenció de qui, al meu entendre, s'hi hauria hagut de posar de valent, s'ha vist recompensada per l'interès mostrat per gent d'Espanya, França, Anglaterra, el Canadà i els Estats Units, i per descomptat d'Andorra. Us en parlarem més endavant.

En tot cas, que serveixi aquest llibre per ajudar a descobrir o a obrir una mica més un període de la nostra història contemporània alhora reulat i proper, però paradoxalment relativament poc estudiat tot i que no gaire llunyà; pocs rastres o petjades en queden, però alguns els hem anat a buscar. Cercar aquestes traces mig esborrades pel pas del temps ha estat l'objectiu d'aquest estudi.

Regirar vestigis també demana aventurar-se a la muntanya, observar detalls que a vegades la bellesa del paisatge ens oculta. És també impregnar-se del misteri de les muntanyes que ens envolten, intentar posar-se en la pell d'aquells homes, dones i a vegades nens que van passar per aquí. Si les muntanyes d'Andorra, dels Pirineus, poguessin parlar ens dirien moltes coses que alguns cops no sabem veure.

Així doncs, i per tal de permetre al lector una participació en aquesta recerca, ens ha semblat apropiat presentar part dels documents acreditatius que l'acompanyen. Sovint, punts interessants s'amaguen en els detalls, tal com certes proves s'amaguen entre roques. A aquest efecte, després d'haver escrit *Guies, fugitiu i espies*, i transcorreguda una dècada, hem trobat oportú que afegir documents i bibliografia addicional al nostre primer treball no era suficient i que ens calia tornar a llegir la bibliografia ja presentada en la primera obra. Com ens ensenya la dita, el diable s'amaga en els detalls.

AGRAÏMENTS

A Gerard Remolins, arqueòleg andorrà, que des que sense conèixer-lo i a partir del moment que li vaig parlar de l'aviador americà Charles Peacock es va prestar amb molta il·lusió a dirigir l'excavació realitzada al vell cementiri de Soldeu, i obrint un fossa vam obrir un altre misteri. Qui és el desconegut que reposava a Soldeu?

A Núria Armentano, antropòloga i arqueòloga catalana, que es va afegir amb la mateixa il·lusió i el seu bagatge tècnic a l'equip de recerca efectuada a Soldeu. Amb Gerard Remolins i Núria Armentano vaig tenir l'honor de presentar part d'aquest treball d'exhumació amb motiu d'una presentació a la Facultat d'Història de la Universitat de Barcelona, «In the aftermath of War».

A Daniel Bock, sotsoficial de gendarmeria, per la seva aportació en l'examen de restes trobades a la muntanya i per la seva col·laboració en la recerca encara en curs sobre les restes trobades a l'estany de Couart.

A Rosa Sala Rose i Plàcid Garcia Planas, per haver compartit alguns documents rellevants. Un llibre no es fa mai sol.

A Terry du Soleil, historiadora i investigadora americana, que es va desplaçar fins a Soldeu per participar en la recerca.

A Warren Carah, historiador i investigador americà i fill d'un dels pilots que van compartir les difícils missions d'alguns aviadors que van passar per Andorra. Els seus intercanvis de missatges han estat una gran aportació per al nostre treball.

A Josep Naudí, de cal Peretol, per haver-nos servit de guia en la nostra recerca de Soldeu.

A mossèn Ramon Rossell, per aquelles primeres valuoses converses inicials i per la seva sempre amable disponibilitat i amabilitat per endinsar-me en els llibres de registres de defuncions de la parròquia de Canillo.

A mossèn Luis Eduardo Salinas Muñoz, per la seva amabilitat per deixar-me disposar dels llibres de registres de defuncions de la parròquia de la Massana.

A Josep Mandicó, per donar-me l'autorització de poder efectuar els treballs d'excavació i d'exhumació al cementiri de Soldeu.

A Josep Areny, de casa Calbó, per les seves explicacions sobre els costums de la gent de Soldeu.

A Robert Pastor, per haver llegit el primer esborrany del llibre i pel seu interès per la història i la cultura.

A Maria Rosa Viadiu, no solament per haver llegit el llibre, sinó també per haver estat sempre amicalment crítica i alhora encoratjadora des d'aquell dia que li vaig demanar si em podia rebre abans d'escriure el meu primer llibre. Em va obrir la porta de casa seva i va permetre obrir un capítol de la història d'Andorra.

A Alain Gaudet, l'amic canadenc, membre actiu de The Commonwealth War Graves Commission.

A Roser Sanuy, per haver-me apropiat tan amablement a l'Andorra de la seva joventut.

A Christian Bouquet, per la seva ajuda en la recerca sobre Josef Wegzyn.

A Andrés Luengo, per estar sempre a l'aguait d'allò que parla de la cultura i la història d'Andorra.

A Keith Jane, autor d'una magnífica recerca sobre aquest període i sempre disposat a col·laborar per fer avançar la nostra recerca.

A Marc Cortès, per la seva tasca en el treball d'edició i correcció del present volum.

A Josep Calvet, pel pròleg que ha fet per a aquest llibre.

A Anem Editors, pel seu suport i per haver-me permès divulgar una part de la història d'Andorra a través d'aquest llibre.

Voldria agrair també la col·laboració dels arxius següents, associacions o institucions: Arxiu Nacional d'Andorra, Archives Daniel Latapie, Archives Départementales de l'Ariège, Archives Départementales de la Haute Garonne, Musée Départemental de la Résistance et de la Déportation (Tolosa), Archives Départementales des Pyrénées Orientales, Archives Départementales de l'Hérault, Archives Diplomatiques de Nantes, National Archives, London Cambridge University Library, Associació Les Chemins de la liberté, Escape Lines Memorial Society, Rectoria d'Andorra la Vella, Rectoria de la Massana, Rectoria de Canillo, Tribunal Superior de Justícia d'Andorra.